

Politieke partijen en de moeilijke democratie

Kris Deschouwer
Politicooloog aan de VUB

Uit wetenschappelijke gegevens is niet af te leiden dat het vertrouwen van de bevolking in de democratie zou verminderd zijn. Het 'publieke' debat over de crisis van de democratie blijkt

duo vooral een debat van 'politieke waarnemers', waaronder vooral de politici zelf.

Betekent dat die bezorgdheid om de democratie onterecht is? Integendeel, zegt Kris

Deschouwer, het is een teken dat de politieke partijen zelf aanvoelen dat er wat schort aan hun

relatie met de samenleving.

Het idee dat de democratie moeilijke tijden doormaakt, is stilaan gemeengoed geworden. Dat is meteen een goede reden om even rustig te bekijken waar het precies om gaat. Laat ik echter van bij het begin toch duidelijk stellen dat de democratie - zoals we ze vandaag kennen in de moderne westerse samenleving - niet fundamenteel in haar voortbestaan bedreigd wordt. De vrijheid van meningsuiting, van vereniging en van drukpers worden niet bedreigd, de verkiezingen, de partijen en het parlement dreigen niet te worden afgeschaft, regeringen en presidenten eigenen zich geen mandaten voor het leven toe. Maar als er betoogd moet worden voor de democratie en als er feestelijke 'dagen van de democratie' worden ingericht, dan betekent dat toch dat het idee van bedreiging wel degelijk leeft. Over democratie moet nu nagedacht worden. De democratie moet dringend verdiept en verbeterd worden. Er zit sleet op, en er is nood aan vernieuwing en verandering.

Helemaal nieuw is die gedachtengang natuurlijk niet. In België is het democratie-debat recent weer hoog opgeleaid naar aanleiding van de zaak-Dutroux en werd het streven naar een betere werking van de democratie verpakt in de

term 'Nieuwe Politieke Cultuur'. Na de verkiezingen van 24 november 1991 was de term democratie ook al niet uit de debatten weg te branden. Het 'signaal van de kiezer' was een noodkreet, een vraag om een betere democratie, om politieke herbronning en bezinning. En de manier waarop de noodkreet geuit werd - stemmen voor Rossem of voor het Vlaams Blok - was dan weer zelf een symptoom van de ziekte van de democratie. Overigens mag er ook herinnerd worden aan de publicatie van het eerste *Burgermanifest* van Guy Verhofstadt in april 1991, waarin hij vaststelt dat er een kloof gaapt tussen burger en politiek: "Het hoeft bij dit alles niet te verwonderen dat de burger bijna geen belangstelling, laat staan eerbied heeft voor de politiek" (p. 26).

Het debat is in geen geval een typisch Belgisch verschijnsel. Wat hier te lande als 'de kloof' wordt aangeduid, bestaat elders in Europa ook, zij het met lichtjes variërende benamingen. In Nederland gaat het ook om een 'kloof' [1], terwijl bijvoorbeeld de Duitsers het hebben over 'Politikverdrossenheit'. En niet alleen het publieke debat, maar ook het wetenschappelijke debat buigt zich over het verschijnsel van politiek wan-

trouwen en ongenoegen in de moderne democratieën [2]. Daarbij wordt ook heel vaak verondersteld dat het ongenoegen zich richt op de centrale actoren van de democratie, namelijk de politieke partijen [3].

In deze bijdrage wil ik in eerste instantie proberen dat ongenoegen even in kaart te brengen. Ik zoek naar een paar indicatoren die kunnen aangeven waar er precies wat schort en hoe dat ongenoegen evolueert. Het - intuïtieve - uitgangspunt is immers dat het ongenoegen toeneemt, dat de democratie dus in toenemende mate in moeilijkheden is. Ik leg in die zoektocht sterk de nadruk op de politieke partijen, om dan even te exploreren waar het bij hen precies pijn doet, en wat er aan die pijn zou kunnen gedaan worden.

Het vertrouwen in de democratie

Om het vertrouwen in de democratie te meten, evenals de evoluties daarin, beschikken we over de gegevens van de Eurobarometer. Dat is een dienst van de Europese Commissie die reeds sinds 1976 op regelmatige tijdstippen in alle deelstaten aan een representatief staal van de bevolking de vraag naar dat vertrouwen voor-

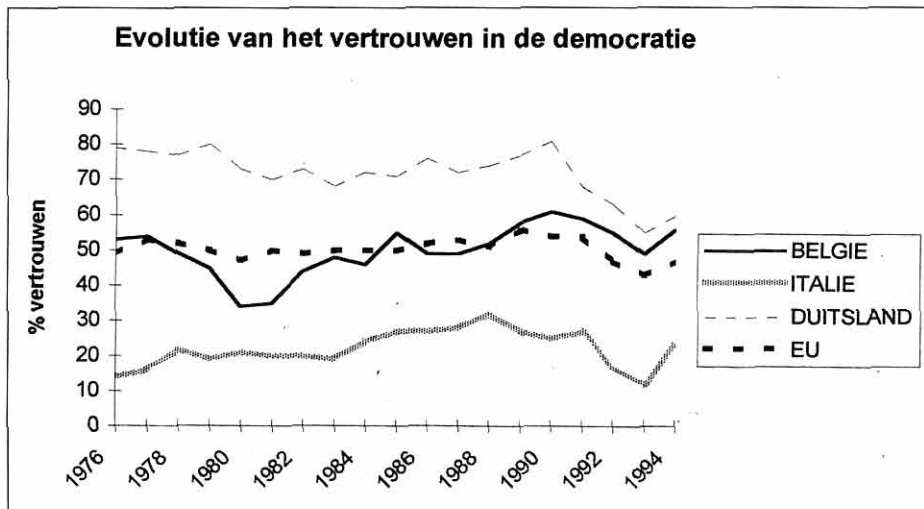
legt. Het is zeer zeker een ruwe maat, en de grootte van de steekproeven gebiedt ons om een behoorlijke steekproeffout mee in te calculeren en vooral geen aandacht te besteden aan de kleine schommelingen van jaar tot jaar. Maar door herhaaldelijk in alle landen precies dezelfde vraag te stellen, biedt dit instrument toch een vrij goede indruk van zowel de grootte van het vertrouwen als de evoluties daarin.

In figuur 1 heb ik het vertrouwen in de democratie in kaart gebracht in drie landen van de Europese Unie. Het eerste is Duitsland, omdat het vertrouwen in de democratie daar steeds heel hoog is, terwijl er stevig over 'Politikverdrossenheit' gedebatteerd wordt. Het tweede is Italië, omdat het voor deze dingen steeds aan de staart van het Europese peloton hangt. In Italië wordt er uiteraard ook over de crisis van de democratie gesproken en zelfs over het compleet opnieuw inrichten van de politieke instellingen. Het derde land is België. De cijfers lopen tot 1994, omdat recentere gegevens (nog) niet beschikbaar zijn. Er zal dadelijk blijken dat dit niet eens zo erg is.

Een eerste vaststelling is dat België zich netjes tussen de Europese top en staart bevindt.

Figuur 1

De evolutie van het vertrouwen in de democratie in Duitsland, België en Italië (percentage 'zeer tevreden' en 'eerder tevreden'). Bron: Eurobarometer.

Een tweede vaststelling is dat het niveau van het vertrouwen in de democratie in elk van deze drie landen (en ook in andere landen) relatief stabiel blijft. Het niveau van het vertrouwen in de democratie blijkt een structureel gegeven van het land te zijn. De onderlinge posities wijzigen nauwelijks. De evoluties per land laten toe de geschiedenis ervan te traceren. Er is een sterke daling van het vertrouwen in Duitsland - voor de vergelijkbaarheid hebben de cijfers na 1990 enkel betrekking op West-Duitsland - tijdens en na de éénmaking. In België wordt het dieptepunt bereikt in 1980-81, na het débâcle van Eginont ("Ik ga weg van deze tribune" - Tindemans begraaft in oktober 1978 de Egmont-regering -, de 'junta van de partijvoorzitters, de snelle opeenvolging van regeringen - 9 kabinetten in de periode 1977-1981 -, de stakende PS-ministers). Nadien gaat het fors in stijgende lijn, en het hoogtepunt van vertrouwen in de Belgische democratie wordt bereikt in 1990, net op het ogenblik dat Verhofstadt zijn manifest over de groeiende kloof redigeert... In Italië is de crisis van de Mané Pulite ook duidelijk uit de curve af te lezen.

De meest frappante vaststelling is natuurlijk dat er geen sprake is van een systematische afname van het vertrouwen. Wel integendeel. Terwijl het debat over de crisis van de democratie zich stilaan op gang trekt, neemt het vertrouwen in de democratie bij de bevolking langzaam maar zeker toe. Alleen in het zeer recente verleden, en dus na het begin van het crisis-denken, is er bij de bevolking ook een afname van het vertrouwen te zien. Het is overigens ook interessant om vast te stellen dat in heel Europa de curve sinds het begin van de jaren negentig daalt. De vraag mag dan ook gesteld worden of de meetresultaten over het vertrouwen niet mede een reflectie zijn van het feit dat er sinds het begin van de jaren negentig (met of zonder Zwarte Zondag) overal in termen van crisis over de democratie gesproken wordt. De plaats en de betekenis van de val van de Berlijnse Muur in november 1989 mag in deze allicht niet onderschat worden. Als voorlopige conclusie kunnen we hier dus stellen dat de perceptie van een groeiend wantrouwen bij de politieke waarne-

mers het dalende vertrouwen is voorafgegaan. Met andere woorden, de 'kloof' wordt aan de top uitgevonden, niet bij de bevolking.

De politieke partijen

Ik ben de eerste om de oppervlakkigheid van de net besproken indicator aan de klagen. De term 'democratie' is zelf trouwens behoorlijk vaag. Bovendien fungeert die een beetje als een passe-partout. Geen betoging tegen een of ander beleid waarbij niet in één moeite door de democratie in een kartonnen lijkstaf ten grave gedragen wordt. De democratie wordt dan aangeklaagd omdat ze niet levert wat de betogers graag zouden hebben. Dat soort 'ongenoegen' met de democratie is trouwens bezwaarlijk pathologisch te noemen. Meer zelfs: het is volkomen normaal, zelfs wenselijk. Het toont aan dat er beslissingen genomen worden en dat er over de beslissingen een tegensprekelijk debat mogelijk is. En dat er bij een democratische beslissing zichtbare en hoorbare verliezers zijn, is al evenzeer een indicator van gezondheid.

Met het algemene begrip 'democratie' blijven we trouwens erg ver uit de buurt van ons concreet object: de politieke partijen. Een iets concretere indicator zou dan de mate kunnen zijn waarin de burgers zich bij verkiezingen door de politieke partijen laten mobiliseren om een stem uit te brengen. Het percentage opgedaagde kiezers vertelt daar zeer veel over. Alleen is dat een indicator die niet erg zinvol is in een politiek bestel met opkomstplicht. (zoals Luxemburg, Griekenland, Australië of België). Voor andere landen is het dat wel, en de waarnemingen daar laten - helaas - niet toe te stellen dat er een systematische daling zou zijn van de opkomst [4]. Alleen Zwitserland vormt op die regel een uitzondering. Daar is de opkomst bij verkiezingen (en referenda) in de loop van de jaren zeventig (toen eindelijk ook de Zwitserse vrouwen mochten stemmen) onder de 50% gedoken, en nadien alleen nog verder gedaald tot net 41% bij de jongste verkiezingen van 1995.

Wie in België geen zin heeft om te stemmen, of bij het uitbrengen van een stem in geen geval op een partij (of op partijkandidaten) wil stemmen, heeft twee mogelijkheden: blanco of

ongeldig stemmen enerzijds, of gewoon niet komen opdagen anderzijds. De som van die twee categorieën kan dus gebruikt worden om de (een) evolutie van het vertrouwen in de politieke partijen te meten. De resultaten van die oefening staan in figuur 2. Daaruit blijkt meteen dat er niet de minste evolutie is waar te nemen. De curve maakt een lichte knik naar beneden in 1977, maar dat heeft alleen maar te maken met het feit dat vanaf dan de kiezerslijsten sneller worden bijgewerkt, zodat verhuisde of overleden kiezers niet meer als 'afwezig' worden geteld. Het percentage Belgische kiezers dat niet komt stemmen of dat blanco of ongeldig stemt, 'evolueert' dus van 15,8% in 1971 tot 15,7% in 1995. Op 24 november 1991 was het slechts 13,7%. Toen werd er door velen de som gemaakt van deze kiezers en van diegenen die voor het Vlaams Blok hadden gestemd, om aan te geven hoe ontzettend groot het ongenoegen wel geworden was. We moeten daarbij dus echter wel weten dat enkel het aantal stemmen voor het Vlaams Blok gestegen was, niet het andere aspect van 'ongenoegen'.

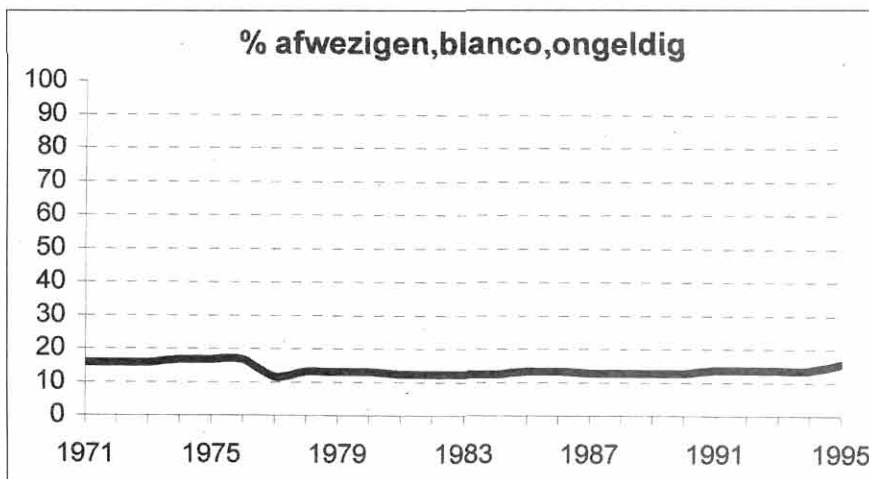
De opkomstplicht zet misschien uiteindelijk toch nog wel kiezers aan om te komen stem-

men, terwijl ze dat eigenlijk liever niet zouden willen doen. En misschien stemmen ze dan maar op een partij die niet herkend wordt als behorend tot het 'systeem'. Die veronderstelling is wel vaker te horen in het debat over de mogelijke afschaffing van de opkomstplicht. Het idee biedt ons in elk geval nog een andere mogelijke indicator van het politieke ongenoegen aan. Indien de kiezers in toenemende mate de traditionele politieke partijen wantrouwen, dan moeten die traditionele partijen systematisch stemmen verliezen. Figuur 3 geeft daarover uitsluitsel. De conclusie is evenwel negatief. Het totale percentage stemmen voor de drie traditionele families was 73,2% in 1971 en 74,5% in 1995. Tussen die twee data zijn er wel degelijk wat schommelingen waar te nemen, met een hoogtepunt in 1987 en een dieptepunt in 1991. Minder dan 70% werd het echter nooit.

De gegevens in figuur 3 (op de volgende bladzijde) verdienen twee nuancerende bedenkingen. Vóór 1971 was het totaal wel degelijk hoger. De drie grote families hadden samen meer dan 90% van de stemmen tot in 1961. Vanaf 1965 kwam de daling, en in 1971 werd het huidige punt bereikt. Er is dus wel degelijk

Figuur 2

Het percentage van het totaal aantal ingeschreven kiezers in België dat niet komt opdagen, of blanco/ongeldig stemt

iets gebeurd, maar dan lang vóór het huidige debat over de bedreigde democratie. En er is in geen geval een gestage neergang te zien. De tweede opmerking heeft te maken met de samenstelling van dit 'traditionele' kiezerskorps. In 1971 bestond dat nog uit twee grote groepen - de socialisten en de christen-democraten - en één kleinere liberale groep (16,5% in 1971). Sindsdien, en vooral sinds de jaren tachtig, is de derde groep gegroeid, zodat vandaag de 75% traditionele stemmen netjes in drie gelijke stukken verdeeld zijn. Omdat de christen-democraten de grootste zijn in Vlaanderen en de socialisten de sterkste partij in Wallonië, valt het totale (Belgische) electorale gewicht van de liberale partijen veel minder op.

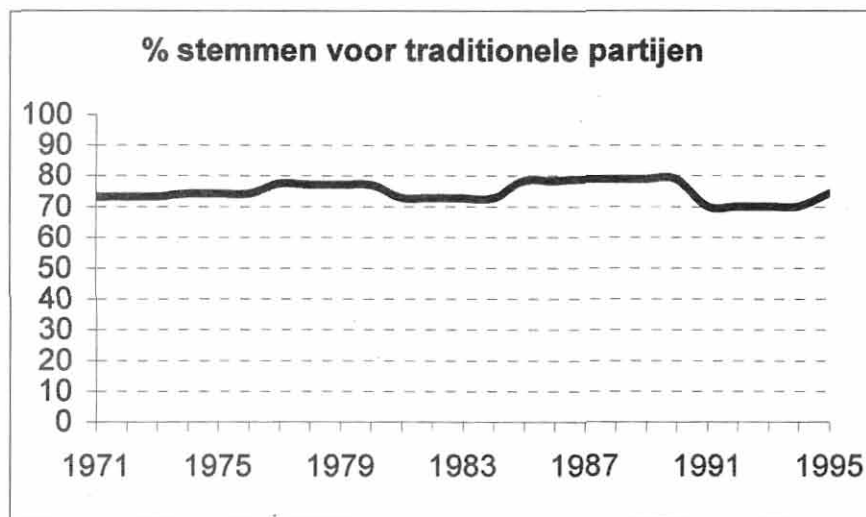
Keren we echter terug naar onze zoektocht naar indicatoren die kunnen aantonen dat het vertrouwen in de politieke partijen als centrale actoren van het democratische spel afneemt. Er is nog een laatste mogelijkheid, namelijk het kijken naar de leden en niet naar de kiezers. Europees vergelijkend onderzoek [5] doet ons verwachten dat de ledenaantallen van de politieke partijen fors teruglopen. Dat vergelijkend onderzoek heeft echter - helaas - aangetoond dat er

twee uitzonderingen zijn op die regel: West-Duitsland en België. Inderdaad, het totaal aantal kiezers dat in België lid is van een politieke partij, is steeds ongeveer 10% geweest. Dat is, in vergelijking met andere landen, noch bijzonder hoog (Oostenrijk haalde ruim 25% in de jaren zeventig) noch bijzonder laag (Nederland komt vandaag net aan 2%). Alleen de afwezigheid van een dalende trend is opvallend.

Figuur 4 vertoont evenwel op het einde een lichte knik naar beneden. Dat kan erop wijzen dat de algemeen verwachte daling toch is ingezet. Enkele concrete cijfers kunnen dat illustreren: de CVP had in 1990 ruim 130.000 leden, en in 1995 nog 108.000, de SP ging van 98.000 naar 80.000, de PS van 153.000 naar 125.000, de PRL van 40.000 naar 33.000, de VU van 40.000 naar 16.000. Alleen de Vlaamse Liberalen verliezen geen leden, en winnen er zelfs een beetje. De PVV/VLD ging van 71.000 naar 79.000. In dit verhaal komen de kleinere partijen zoals de Groenen niet voor, omdat hun ledenaantallen verwaarloosbaar klein zijn (Agalev had in 1995 net geen 4.000 leden). Het Vlaams Blok heeft er 10.000, wat ook niet van die aard is om de nu ingezette algemene daling in te dijken.

Figuur 3

Het totaal aantal stemmen voor de drie traditionele politieke families in België

Het spreken over de democratie

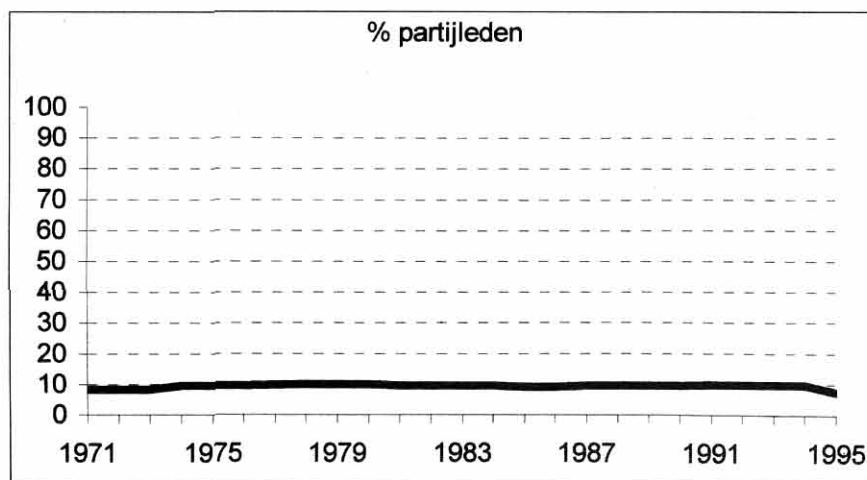
Al bij al hebben we niet zoveel harde gegevens over de bedreigde democratie, althans niet wanneer we meten aan de kant van de burger. Daar lijkt alles relatief rustig te blijven. Kiezers zijn minder loyaal, en veranderen vaker van partij dan voorheen, maar het feit dat de kiezers in toenemende mate echt kiezen [6], kan bezwaarlijk als een bedreiging voor de democratie gezien worden. Als ik stel dat aan de kant van de kiezer alles rustig of toch normaal blijft, dan laat ik natuurlijk - en dat is betwistbaar - de electorale evolutie van het Vlaams Blok, van het Front National en van de diverse andere soortgenoten in Europa buiten beschouwing. Ik kan dat argument evenwel ook omkeren: al wat we hebben is de vaststelling dat een groeiende groep kiezers stemt voor partijen die een aantal fundamentele waarden van de moderne democratische politieke cultuur in vraag stellen. In het ene land of landsdeel (Oostenrijk, Frankrijk, Vlaanderen, Noorwegen) halen die partijen scores tot 15% (in Oostenrijk zelfs ruim 20%), terwijl ze elders dan weer (Nederland, Duitsland, Spanje, Portugal) nauwelijks een poot aan de grond krijgen. De scores van die partijen bepalen even-

wel niet de mate waarin er in bezorgde termen gesproken wordt over de democratie. Dat gebeurt in Nederland en Duitsland net zo goed als in België en Oostenrijk.

Dat laatste blijft ten slotte de meest opvallende vaststelling: wie de oren en ogen open houdt, kan moeilijk ontkennen dat er erg veel bezorgdheid over de democratie geuit wordt. We kijken en luisteren dan niet meer naar de bevolking of naar de publieke opinie, maar naar de 'politieke waarnemers' in de breedste betekenis van het woord (de politici inclusief en misschien zelfs in de eerste plaats, op de hielen gezeten door de politieke journalisten). Zij bepalen het vermeende beeld van de publieke opinie. Zij zijn mee verantwoordelijk voor onze (verkeerde) inschattingen van wat er in de bevolking beweegt. Door meestal hun eigen visie te ventileren in termen van 'de burger denkt', het 'volk wil' of 'de publieke opinie vraagt', dragen zij bij tot die valse visie. Het kan dan ook niet anders of we gaan samen met hen heel echt geloven dat de publieke opinie inderdaad wil wat zij menen waar te nemen. En als de makers van de publieke opinie - de term mag hier zeer letterlijk genomen worden - lang genoeg stellen

Figuur 4

Het aantal leden van alle Belgische politieke partijen, als percentage van het totaal aantal ingeschreven kiezers

dat de democratie bedreigd wordt, dan zal die publieke opinie wel degelijk de beweging volgen.

Hieruit concluderen dat er niets aan de hand is, of dat al wie meent dat een goed debat over de werking van de democratie broodnodig is best weer kan inpakken, zou evenwel een grove vergissing zijn. Als er in de moderne democratieën in toenemende mate door de elites (sociaal, economisch, cultureel, wetenschappelijk, politiek) over het regime gesproken wordt in bezorgde termen, dan is er bijzonder veel aan de hand. Het betekent immers dat die groep van mensen die bijzonder relevant is voor de wijze waarop de samenleving een beeld van zichzelf vormt en uitdraagt, de legitimiteit van de politieke besluitvorming in die samenleving in vraag stelt. Dat gebeurt bovendien vanuit een oprechte en beleefde bekommernis om de democratie. En alleen al daarom moet die evolutie meer dan ernstig genomen worden.

De zoektocht naar mogelijke remedies moet echter wel de hierboven geschetste algemene context meenemen, zoniet dreigt het een zoektocht in het donker te worden, en vooral een zoektocht waarbij vele illusies gecreëerd en verloren worden. Of we daarmee dan een stap gezet hebben in de richting van de verbetering van het vertrouwen in de democratie, is zeer de vraag. Zo is de fixatie op de wijziging van electorale procedures op zijn minst eigenaardig te noemen. Het is ongetwijfeld mogelijk om de opkomstplicht af te schaffen, de lijststem af te schaffen of te beperken, of de verdeling in kiesdistricten te vervangen door één nationale of communautaire kiesomschrijving. Maar wie meent daarmee de kwaliteit van de democratie bij te spijkeren, moet toch weten dat er in heel Europa een debat gaande is over de kwaliteit van de democratie en dat dit volkomen onafhankelijk is van de electorale procedures die in de diverse landen gehanteerd worden. Zo meent men bijvoorbeeld in Nederland dat het overschakelen op kleinere kiesomschrijvingen - nu is er één nationale lijst - de kloof tussen burger en politiek zal dichten, terwijl in België het Nederlandse model - dat land dus waar de partijen nauwelijks nog leden hebben - als alternatief naar voor geschoven wordt. Zo wordt er bij ons

vaak gedacht aan referenda om de democratie te verbeteren, maar zijn de kiezers in het Europese paradijs van het referendum - Zwitserland - met geen stokken nog naar de stembus te krijgen. De eenvoudigste oplossingen zijn vaak de meest bedrieglijke.

Ik onderzoek in wat volgt nog wat verder de plaats en de rol van politieke partijen en de wijze waarop ze aan het debat over de kwaliteit van de democratie een zinvolle bijdrage kunnen leveren. Vooraf zet ik nog heel even de belangrijkste elementen van de algemene context van dat debat op een rijtje:

1. Er wordt in alle moderne democratieën nagedacht over de wijze waarop ze kan verbeterd en verdiept worden. Overal wordt er immers gesproken over een 'kloof' tussen burger en politiek.
2. De aanwezigheid van een publiek geuite bezorgdheid om het functioneren van de democratie is onafhankelijk van: het succes van extreemrechtse partijen, de gebruikte electorale procedures en de mate waarin er bij de bevolking vertrouwen heerst in de democratie.
3. Het vertrouwen in de democratie bij de bevolking varieert van land tot land. In België is dat vertrouwen matig, d.w.z. niet bijzonder hoog en niet bijzonder laag.
4. De mate van vertrouwen in de democratie in een bepaald land is een relatief stabiel gegeven.
5. Vanaf het begin van de jaren negentig is er een dalende trend waar te nemen in het vertrouwen in de democratie bij de bevolking. Die trend is zichtbaar in heel Europa, en kan dus niet verklaard worden door kenmerken die eigen zijn aan één enkel land (bijvoorbeeld communautaire tegenstellingen, het opstarten van commerciële televisie, het bestaan van een opkomstplicht of het wat wollige taalgebruik van een minister-president). De dalende trend is ook onafhankelijk van de elementen die hierboven onder punt 2 werden opgesomd.
6. Er is één enkele partij-indicator die overal - en recent ook in België - aangeeft dat de burgers zich minder tot de politieke partijen aangetrokken voelen: de dalende ledenaantallen.

Politieke partijen en de verbeterde democratie

Deze allerlaatste conclusie - partijen verlie-

zen met zijn allen hun leden - is bijzonder relevant en biedt meteen ook een goed aanknopingspunt voor de rest van dit verhaal. Het ledenbestand is voor politieke partijen namelijk één van de manieren waarop ze verbonden zijn met de samenleving, één van de kanalen waarlangs zij met de samenleving communiceren. Dat kanaal vertoont niet de uiterlijke kentekeken van een blakende gezondheid.

Overigens is de afname van de ledenaantallen niet de enige ontwikkeling die zich in de partij als ledenbeweging afspeelt. Internationaal-vergelijkend onderzoek naar de organisatie van politieke partijen en naar de veranderingen daarin sinds de vroege jaren zestig, heeft ondubbelzinnig aangetoond dat er wel wat meer aan de hand is met de wijze waarop de centrale partijorganisatie verbonden is met de ledenbeweging [7]. Die is bijvoorbeeld in steeds mindere mate een belangrijke bron van inkomsten voor de partij. Gemeten aan de ingezette middelen (financiële middelen en personeel) is de ledenbeweging ook hoegenaamd niet de belangrijkste bekommernis van de partijleiding. Voorts wordt de agenda van de partijleiding niet echt bepaald door wat er vanuit de ledenbeweging doorstroomt. Veel belangrijker voor de partijen is hun band met de staat: met de verkozenen en (eventueel) met de vertegenwoordigers van de partij in de regering. Wat daar gebeurt bepaalt de agenda van de partijen, daar is de belangrijkste bron van inkomsten te vinden (overheidssubsidies voor fracties en voor partijen zelf), daar zitten de mensen en de middelen, daar zijn de gebruikers van de goed uitgebouwde studiedienst.

De migratie naar de staat

Deze 'migratie van de politieke partijen vanuit de samenleving naar de staat' [8] gebeurt niet in alle partijen even drastisch en even snel, maar het is wel degelijk een algemene en zeer duidelijk waar te nemen trend. Die is overigens het resultaat van het succes van de partijen. Zij ontstonden als spreekbuis van een groep burgers die nauwelijks het statuut van burger hadden, en zij slaagden erin die groep in de samenleving en in de politiek binnen te brengen, hen een stem en de nodige machtsmiddelen te geven om de

samenleving te wijzigen in de richting van meer welvaart en meer democratie. Het is een niet geringe verdienste, maar de consequenties ervan voor wat de werking en de oriëntatie van de partijen betreft, is precies het hierboven aangegeven 'wegtrekken' uit de samenleving.

Die uitdrukking van 'migratie' of 'wegtrekken' is misschien wat te scherp en te sterk. Wat we zien is veeleer een grondig gewijzigde relatie met de samenleving. Het is een relatie waarbij de band met de eigen leden veel minder prioritair is geworden. Veel belangrijker - precies omdat de democratie volwassen en dus massaal is geworden - is de strijd om de kiezer. Het kiezerskorps is voor een moderne partij veel belangrijker dan het ledenaantal. Het aantal kiezers bepaalt immers de betekenis van de partij, de mate waarin zij kan wegen op het politieke debat, de hoeveelheid macht die zij kan veroveren, de omvang van de financiële middelen waarop zij kan rekenen. De democratie als voortdurende competitie om de gunst van de kiezers (en niet als competitie voor het grootste aantal leden) is de ultieme consequentie van het algemeen enkelvoudig stemrecht.

Politieke partijen - de allernieuwste partijen (voorlopig) uitgezonderd - worden dus in de richting van de staat en van de politieke instellingen gestuwd. Daar brandt de lamp. Daar lopen de debatten over het beleid, over de uitvoering ervan en de controle erover. De voedingsbodem voor die debatten en de partners in die debatten zijn de andere partijen, de coalitiepartners of de politieke tegenstanders. Met zijn allen zitten zij 'hoog' in de politieke instellingen. Daar wordt hard gewerkt, met een grote gedrevenheid en een groot engagement. Daar wordt het goed en hoog geschoold personeel van de partijen ingezet. En daar krijgt men in toememende mate het gevoel dat de band en de communicatie met de samenleving mank loopt.

'Opnieuw' een 'open' ledenbeweging worden?

De politieke partijen zijn zich wel degelijk bewust van het feit dat er iets schort aan de manier waarop hun band met de samenleving gelegd wordt. Zij voelen aan dat er een probleem van agendavorming is, dat de problemen en

beleidsdomeinen die zij bovenaan plaatsen niet altijd ook hoog in de rangorde van de bevolking staan. Dat aanvoelen is er in het bijzonder na verkiezingen waarbij er gebleken is dat de kiezers nogal massaal van kamp gewisseld hebben. Dat soort verkiezingen komt vandaag frequenter voor dan vroeger. Soms kruisen de wisselende kiezers elkaar onderweg, en is er aan de oppervlakte niet veel verandering te zien. Dan dreigen partijen even te geloven dat ze het goed gedaan hebben. Dat was in België bijvoorbeeld het geval in 1995 [9], terwijl in 1991 wél gevoeld werd dat er iets schort.

Er mag misschien nogmaals op gewezen worden dat een toenemende wispelturigheid van de kiezers - de geijkte vakterm hiervoor is 'volatiliteit' [10] - niet zomaar kan beschouwd worden als een bedreiging voor de democratie. Er zijn goede argumenten om te stellen dat precies het tegendeel waar is. Maar omdat in een volwassen massademocratie de electorale score van een partij hoogst belangrijk is, zijn bruuske schommelingen in die score, vooral dan als de trend neerwaarts is, voor de partijen zelf een sterke indicator van hun gezondheid. Als de kiezer ontrouw is, zal die kiezer toch wel ontevreden zijn over de partij waarop zij of hij de vorige keer gestemd heeft. En dus vraagt die partij zich af wat er scheelt, spreekt zij over ongenoegen en protest van de kiezer, en gaat zij bij zichzelf op zoek naar een antwoord.

In het kielzog van het debat over ongenoegen en kloof, zit dan ook het debat over herbronning en hervorming van de partijen. Ook dat is zonder meer een debat dat bij de partijen zélf begint, en niet bij de bevolking. Uit de uitslag van 24 november 1991 meenden de meeste partijen een signaal van de kiezer te kunnen afleiden dat een roep inhield naar partijen die opnieuw een echte en open ledenbeweging zouden zijn. En dus moest in die richting gezocht worden bij de hervormingen van de partijen. Dat leverde inmiddels nieuwe statuten op voor de CVP (de CVP nouveau), voor de PVV die VLD werd, voor Agalev en voor de SP. De Volksunie twijfelde even over haar eigen voortbestaan, ging dan toch door en sleutelt nu aan een VU-plus. Alleen het Vlaams Blok, de partij die het

sterkst vooruitging op 24 november en die in de verste verte geen open ledenbeweging is, hield het bij de oude vormen.

Dit massale zoeken naar nieuwe vormen voor zichzelf is zeker geen typisch Vlaams of Belgisch verschijnsel. Het is bij zowat alle politieke partijen in Europa waar te nemen. En opvallend is ook dat overal de aandacht gericht wordt op de ledenbeweging. De leden krijgen een vlottere toegang tot het Congres. De werking van Congressen, van Partijraden en van Centrale Comitès wordt herzien. De partijvernieuwing die nu ongetwijfeld het meest in de mode is, is de rechtstreekse verkiezing van de voorzitter door alle aangesloten leden. Deze techniek verspreidt zich als een lopend vuurtje doorheen het hele Europese partijlandschap. Het maakt de partijleiding weliswaar sterker dan ooit tevoren, maar het is wel nieuw én het biedt de leden een zeer relevant participatiemoment aan.

Waarom sleutelen partijen zo aan zichzelf?

Een paar verklaringen liggen zo voor de hand. In de eerste plaats is het sleutelen aan zichzelf een snelle en makkelijk haalbare methode om te veranderen, om een antwoord te geven op de gepercipieerde signalen. Het is wel zaak die interne omvorming ook goed naar buiten te brengen. De PVV/VLD-operatie was wat dat betreft bijzonder sterk. Het is echter de vraag hoe efficiënt deze aspecten van partijvernieuwing zijn. Een interne verandering kan een antwoord zijn op signalen die vanuit de ledenbeweging zelf komen, of kan een poging tot antwoord zijn op de kiezers die de partij in de steek gelaten hebben. Het belang van die interne werking is echter relatief klein. Het overgrote deel van de kiezers is géén lid van een politieke partij en ligt dus niet wakker van de wijze waarop de partijen intern functioneren. En van diegenen die wel lid zijn van een partij, is slechts een kleine groep echt betrokken bij de werking. Zelfs wanneer de voorzitter mag verkozen worden, geeft een grote groep leden geen blijk van enige belangstelling.

Een tweede verklaring is natuurlijk het scherpe bewustzijn bij de partijen dat ze betere en directere communicatie nodig hebben met het voor hen relevante deel van de samenleving.

Het idee om dan maar de ledenbeweging op te frissen, is daarbij een conservatieve reflex. Kan men vandaag zomaar aannemen dat het ledenbestand van een partij (of het actieve deel van het ledenbestand) de emanatie is van die bevolkingsgroepen waarvan de partij de belangen wenst te verdedigen? Dat was in het verleden allicht ook niet zozeer het geval, maar zolang de electorale loyaliteit behouden bleef (en ook gebaseerd was op sociale en niet alleen op inhoudelijke en ideologische gronden), hoefde dat geen probleem te zijn. Vandaag de band met de kiezer aanhalen en bewaren door via de ledenbeweging te werken, is grijpen naar een instrument dat zijn tijd gehad heeft. Het organiseren van een interne bevraging, zoals de SP dat gedaan heeft (onder de vreemd misleidende naam van 'referendum') levert interessante inzichten op over de meningen van de leden, maar weinig aanknopingspunten voor de communicatie met de kiezers.

De VLD heeft wat alternatieven uitgeprobeerd. Het eerste was het concept van de 'geregistreerde kiezers', d.w.z. aanhangers van de VLD die geen formeel lid hoefden te zijn. De bedoeling was daarmee het ledenbestand laagdrempelig te verruimen en dus mensen aan te trekken die wel in de partij actief wilden zijn, maar toch geen formeel lid wensten te worden. Het experiment is niet geslaagd. Later organiseerde de VLD ook een 'referendum' (het gebruik van dat woord door de partijen gebeurt op de vreemdste wijze), waarbij de bevolking als geheel mee het electoraal programma van de partij kon bepalen. Dat was alvast een poging om recht naar de kiezers te gaan en vooral de VLD-kiezers zijn op die uitnodiging ingegaan. Het ware allicht wijzer geweest om met dat 'referendum' inderdaad direct en bewust naar de eigen kiezers te gaan.

De VLD-techniek was ook een eerder passieve techniek. Er werden vragen gesteld en aan de hand van het antwoord daarop zouden de standpunten van de partij bepaald worden. Dat doet een beetje Amerikaans aan, maar doet ook vermoeden - zeer ten onrechte overigens - dat de VLD zelf geen eigen programma heeft. 'Naar de kiezers gaan' kan ook vormend en overtuig-

gend gebeuren. Het hoeft niet passief en afwachtend te zijn.

Vermelden we ten slotte nog een andere interessante tendens in de vernieuwingsdrang van de politieke partijen. Die heeft te maken met de recruitering van kandidaten. Terwijl aan de ene kant de ledenbeweging moet gevitalseerd worden en de partijen met zijn allen stoer verklaren dat ze daar werk van maken, worden kandidaten voor de verkiezingen gezocht buiten de ledenbeweging. Dat soort operaties heet meestal 'verruiming' en bestaat erin kandidaten die reeds een zekere populariteit hebben verworven in een andere dan de politieke sector (radio, televisie, variété, blote bladen, popconcerten, verkeersongevallen, weersvoorspellingen,...) aan te trekken. De techniek verraadt opnieuw de zoektocht naar meer dan alleen maar de eigen ledenbeweging. Hetzelfde geldt voor de zo vaak gehoorde strategie om mensen aan te trekken die vooralsnog aan de kant bleven staan, maar wel politieke belangstelling hebben. Dat uitgerekend die mensen g  en lid zijn van een partij, is tekenend. Het betekent vooral dat de vernieuwing elders dan binnen de partijen moet gezocht worden. Politieke partijen hebben nood aan het smeden van banden met de samenleving (en dus met de kiezers) via andere dan de oude en gebruikelijke kanalen van de ledenbeweging. De leden kunnen daarbij zeer zeker ingezet worden, zolang de partijen maar niet gaan geloven dat ze door naar de leden te luisteren in   en moeite door ook naar de samenleving geluisterd hebben.

Mobiliseren

In de bovenstaande analyse klinkt enig scepticisme door over de wijze waarop politieke partijen, in dit land en daarbuiten, de strijd aangaan tegen de toenemende onzekerheid. In een samenleving die verdeelder en gevarieerder is dan die waarin de partijen oorspronkelijk het licht zagen, een samenleving waarin die verdelingen en variaties sneller wijzigen dan voordien, is die onzekerheid inderdaad een belangrijk probleem. Zij heeft te maken met het (voorlopig) onvermogen om snel en accuraat in te schatten wat er bij de publieke opinie leeft en hoe de partijen

daarop een antwoord, hun antwoord kunnen geven. Zij heeft te maken met de moeilijkheid om de vele en verspreide maatschappelijke problemen zinvol te (blijven) duiden vanuit één groot ideologisch verhaal. De kiezers volgen de partijen (hun partij) niet meer zomaar, en de partijen hebben moeite om te begrijpen hoe dat komt. Als de kiezers dan ook nog de weg vinden naar partijen die het niet zo nauw nemen met de fundamentele waarden van de moderne westerse samenleving, dan is de kans groot dat de onzekerheid omslaat in wanhoop en bittere verwijten.

Het onvermogen om precies te vatten wat de kiezers drijft en hoe erop te antwoorden, is overigens ook een gevolg van het feit dat de electorale score voor politieke partijen niet het enige criterium is waarmee zij hun succes meten. Voor partijen die naar deelname aan de macht streven, en dat geldt voor de meeste, is succes daarin ook belangrijk. In verdeelde partij-systemen, en dat geldt voor de meeste systemen in Europa, is deelname aan de macht niet rechtstreeks verbonden met de electorale evolutie van de partij. Een partij kan best electoraal verliezen, zelfs meerdere keren na elkaar, en toch een centrale machtspositie blijven bekleden. De CVP is daarvan een perfect voorbeeld. In die omstandigheden dringt het bewustzijn dat er iets schort aan de relatie met de kiezers maar heel langzaam en veel te laat door.

Ik heb hoger gesteld dat de politieke partijen in hun pogingen om een antwoord te formuleren op de malaise, de neiging hebben om te grijpen naar makkelijk en direct te wijzigen elementen, zoals electorale procedures of de eigen interne werking. Dat brengt weinig zoden aan de dijk, omdat het probleem ligt in de wijze waarop politieke partijen vandaag in de samenleving staan en ermee communiceren. Op dat punt moet er gezocht worden naar alternatieven, aangepast aan de huidige samenleving en aan de huidige technieken van communicatie en mobilisatie.

Er wordt wel eens gesproken van de 'decline of parties' [11], en daarmee wordt dan gewezen op wat ik hoger het 'wegtrekken uit de samenleving' genoemd heb, de migratie naar de staat,

de afnemende greep van de partijen op de vorm en de inhoud van de maatschappelijke debatten en dus van de oriëntaties en motivaties van de kiezers. Als partijen wegtrekken, ontstaat er ruimte voor een mobilisatie die precies dat wegtrekken aanklaagt, die stelt dat de partijen met zichzelf en niet met de mensen bezig zijn, dat partijen en politici hoog en veilig in de instellingen zitten, niet in staat om te luisteren naar wat er werkelijk scheelt. En als die mobilisatie succesvol is, neemt de onzekerheid van de andere partijen nog toe. Daarop reageren door nog maar eens aan zichzelf te werken, is niet meteen een aanrader.

Politieke partijen moeten dus op een directere wijze contact zoeken met hun kiezers en potentiële kiezers. Dat is het uitgangspunt. Dat is makkelijk geformuleerd, maar daarom niet even makkelijk ingevuld. Vanop de politicologische zijlijn is het makkelijk schamper toekijken, maar als vele partijen in vele landen er niet meteen uitraken, dan zal de oplossing wel niet voor de hand liggen. Vaak gebezigd, maar van een ontzettende inhoudelijke schaarste, zijn de communicatiemiddelen die geleend worden bij diegenen die commerciële producten proberen te slijten. Zowel electorale campagnes als tussentijdse campagnes worden op die leest geschoeid. De 'communicatie' bestaat dan uit een korte mededeling, meestal met een melige woordspeling, en eventueel een kop met een naam. Zo trok in 1987 de CVP naar de kiezer met de slogan 'JA', en de Volksunie met 'NU'. Het lijkt geen twijfel dat de kiezers daarin hun bekommernissen konden herkennen. Het 'gezond verstand' of een omgekeerde premier zijn van eenzelfde bedroevend inhoudelijk gehalte [12]. Bij gebrek aan inhoud kan wat charismatisch leiderschap ook wel soelaas bieden, maar zeker niet op lange termijn. De ontwikkelingen van de Nederlandse jojo-partij D'66 zijn in dit verband zeer leerrijk.

Bij de vele voorstellen om de democratie te verbeteren en te verfijnen, duikt stevast het referendum en/of het volksinitiatief op als mogelijkheid om de bevolking meer bij het politieke gebeuren te betrekken. Het gaat hier om twee verschillende aspecten van de politiek, die

best ook afzonderlijk bekeken worden. Als we spreken van 'referendum', dan hebben we het over een techniek van besluitvorming waarbij de bevolking voor een concreet probleem dat in een eenvoudige vraag gegoten werd met 'ja' of 'neen' kan aangeven wat er zal gebeuren. De meerderheid wint. Als techniek van besluitvorming is een referendum erg eenvoudig, maar ook bot en bruut. Vooral wanneer de meerderheid heel nipt is, zou er eigenlijk opnieuw onderhandeld moeten worden om een voorstel te vinden dat op meer dan alleen maar die nipte meerderheid kan rekenen. Als 'verfijning' van de democratie is een referendum niet echt een elegant instrument. En in samenlevingen met relevante structurele minderheden (taal, religie, huidskleur, ...) kan het referendum zelfs een bijzonder pijnlijk instrument zijn.

Een volksinitiatief is een mogelijkheid die geboden wordt om, via het mobiliseren van een (minimum) aantal aanhangers, een thema op de politieke agenda te plaatsen. Of de besluitvorming daarover nadien via de parlementaire weg, dan wel via een referendum gebeurt, kan in het midden gelaten worden. Er bestaan initiatieven die tot een referendum leiden (de Zwitserse) en initiatieven die tot een parlementair debat leiden (de Oostenrijkse). Er zijn uiteraard ook referenda die niet op initiatief van het volk georganiseerd worden. Het volksinitiatief is dus geen techniek van besluitvorming, maar wel een techniek van agendavorming. En was agendavorming niet precies het centrale probleem waarmee de politieke partijen worstelen?

In het debat over de mogelijkheid om (meer) volksinitiatieven toe te laten, krijgt dat 'volk' vaak een erg abstracte betekenis mee. Het is een geheel van burgers dat zich, los van de bestaande politieke omgeving, in beweging zou kunnen zetten. Dat is niet erg realistisch. Volksinitiatieven worden opgezet door politieke entrepreneurs, die vervolgens de boer opgaan om te mobiliseren. Als het volksinitiatief gezien wordt als een techniek die toelaat om de bevolking vrij en spontaan in beweging te zetten, dan kan de ontgoocheling over de realiteit ervan alleen maar groot zijn. Die politieke entrepreneurs die de initiatieven starten kunnen van zeer di-

vers plimage zijn. Dat kunnen individuen zijn, ad-hoc organisaties, gevestigde belangengroepen, bedrijven, politieke overheden en - uiteraard - politieke partijen. In Zwitserland worden ongeveer driekwart van de federale volksinitiatieven gestart door klassieke, gevestigde organisaties. Meer dan de helft ervan wordt opgezet door politieke partijen, zowel van de - altijd zeer ruime - meerderheid als van de oppositie. In Oostenrijk is vandaag vooral de oppositiepartij FPÖ de initiatiefnemer.

Hier ligt met andere woorden een instrument klaar waarmee politieke partijen (samen met de vele andere potentiële actoren) een actieve plaats in de samenleving kunnen innemen. De mogelijkheid bestaat in België reeds op het gemeentelijke niveau. Politieke partijen kunnen het initiatief nemen om een gemeentelijk referendum af te dwingen. Er is geen enkele reden waarom ze niet zouden proberen dat ook effectief te doen op thema's waarmee ze zich duidelijk en inhoudelijk kunnen profileren. Als een partij dit doet, is er ook geen reden waarom de andere partijen zouden onderduiken. Zij nemen die gelegenheden best te baat om zelf ook duidelijk aan te geven waar zij voor staan. De commentaren rond het Gentse referendum, waarbij sommigen teleurgesteld leken over het feit dat het debat in partijpolitiek vaarwater was terechtgekomen; zijn zonder meer eigenaardig. In welk vaarwater zouden debatten over het politieke beleid dan wel mogen of kunnen terechtkomen? Een debat over het beleid waaraan de partijen niet zouden participeren, zou een illustratie zijn van het feit dat de politieke partijen over dat beleid niets zinvols te vertellen hebben, of dat zij in het maatschappelijke debat over dat beleid geen rol te spelen hebben. Dat kan toch niet de bedoeling zijn. En indien andere actoren dan politieke partijen het debat initiëren, is er al evenmin een goede reden te verzinnen waarom de politieke partijen afwezig zouden blijven. Overigens kan de ledenbeweging hier op een zeer efficiënte wijze gebruikt worden om de brede mobilisatie te organiseren. Indien een partij een volksinitiatief wil opzetten, dan heeft zij met haar leden meteen ook de beschikking over het nodige mobiliserende personeel.

Op het niveau van gewesten en gemeenschappen en op het federale niveau bestaat het volksinitiatief niet. Er wordt ook weinig over gepraat. De focus ligt hier meer op de mogelijkheid om ook referenda te houden, maar dat is - nogmaals - iets anders. Er is in België (Vlaanderen) het idee van Steve Stevaert, dat burgers de mogelijkheid wil geven om wetsvoorstellen in te dienen. Dat is inderdaad een techniek van pure agendavorming, die sterk lijkt op wat in Oostenrijk bestaat. Daar moet de Nationalrat een debat houden over een thema dat door 100.000 kiezers of door de helft van de kiezers in drie deelstaten wordt aangebracht. Het is mogelijk om daarin nog verder te gaan en het parlement te verplichten een standpunt in te nemen. Het voorstel kan verworpen of aangenomen worden, maar dat moet dan wel gemotiveerd worden en de politieke partijen kunnen niet anders dan aangeven waar zij in dat debat staan. Dit zijn technieken van agendavorming die minstens het exploreren waard zijn, omdat ze meer doen dan prutsen aan de electorale procedures of aan de interne werking van partijen, maar openingen creëren om partijen (samen met andere actoren) actief in het maatschappelijke debat te laten treden. Het zijn procedures die ook toelaten de politieke partijen te waarschuwen voor maatschappelijke problemen die zij dreigen te negeren en die ze zelfs met een goede en actieve ledenbeweging niet gezien hebben.

Besluit

Ik heb van bij het begin van deze bijdrage gesteld dat de democratie niet fundamenteel bedreigd wordt. Ik heb ook vastgesteld dat indicatoren bij de bevolking (vertrouwen in de democratie, electorale participatie, stemmen voor traditionele partijen) geen ontwikkeling in negatieve zin laten zien. Alleen de ledenaantallen van partijen vertonen nogal algemeen een dalende trend. Bij de kiezers zien we ook een toenemende volatilititeit, een afname van de probleemloze en langdurige loyaliteit aan dezelfde partij.

Ik heb ook vastgesteld dat er wel degelijk overal gepraat en nagedacht wordt over de kwaliteit van de democratie. Daarbij staat overal het idee centraal dat er toch zoiets zou zijn als afne-

mend vertrouwen of, in actieve zin dan, van toenemend protest. De indicator daarvoor kan eventueel het succes van anti-establishment partijen zijn, doch de perceptie van een zeker democratisch deficit is volkomen onafhankelijk van zowel het algemeen vertrouwen in de democratie bij de bevolking, als van het succes van nieuwe rechtse partijen.

Dat bracht mij bij de vaststelling dat het debat over de mogelijke moeilijkheden van de democratie bij de politieke elites zelf begonnen is. Daar wordt er vastgesteld dat de oude vertrouwde en stabiele band met de kiezers problematisch is geworden. Dat heb ik verklaard door aan te geven hoe politieke partijen inderdaad, als consequentie van hun succes en als consequentie van het volwassen en dus massaal worden van de democratie, een trektocht vanuit de samenleving naar de staat hebben ondernomen. De partijen zijn sterk ingebed in de staat, maar hebben pijn aan hun oude wortels in de samenleving. We kunnen dan ook zien hoe vele politieke partijen proberen die oude wortels, dat wil zeggen de ledenbeweging, nieuw leven in te blazen. Ondertussen zijn er echter steeds minder kiezers ook lid van een partij.

Pogingen tot vernieuwing die zich al te zeer concentreren op de eigen interne werking van partijen zijn dus geen goede uitweg. Ook het makkelijke prutsen aan de electorale procedures brengt geen zoden aan de dijk, omdat de perceptie van het democratisch deficit ook volkomen onafhankelijk is van de gebruikte electorale procedures. Ik heb dan ook een pleidooi gehouden voor partijpolitieke vernieuwing die uitdrukkelijk poogt de partijen als actoren en motoren van het maatschappelijke debat te laten functioneren, niet door het herstellen van de oude banden met de samenleving, maar door het exploreren van nieuwe technieken van mobilisering en agendavorming. Die hoeven niet noodzakelijk 'over de partijen heen' te lopen om betekenisvol of vededigbaar te zijn. Partijen hebben een rol te spelen in dat maatschappelijke debat, en het is precies omdat hun oude vormen steeds minder toelaten om die rol te spelen dat zij zelf over de democratische pijn beginnen te praten. Zij kunnen er ook zelf iets aan doen.

Noten

- [1] Van Gunsteren H. en Andeweg R., *Het grote ongenoegen. Over de kloof tussen burgers en politiek*, Aramith Uitgevers, Haarlem, 1994.
- [2] Een zeer recent voorbeeld is Stedler A. (ed), *The end of politics? Explorations into modern antipolitics*, MacMillan, London, 1997.
- [3] Poguntke T. en Scarrows S. (eds), The politics of anti-party sentiment, Special Issue van *European Journal of Political Research*, volume 29, nr.3, 1996.
- [4] Topf R., Electoral participation, in H.D. Klingeman en D. Fuchs, *Citizens and the state (Beliefs in government volume one)*, Oxford UP, 1995, p.27-51.
- [5] Katz R., Mair, P. et al., The membership of political parties in European democracies, 1960-1990, *European Journal of Political Research*, 1992, p.329-345.
- [6] Rose R. en McAllister I., *Voters begin to choose*, Sage, London.
- [7] Katz R. en Mair P. (eds), *How parties organize. Change and adaptation in party organizations in Western democracies*, Sage, London, 1994. Het Belgische luik van dat onderzoek werd gerapporteerd in Deschouwer, K., *Organiseren of bewegen. De evolutie van de Belgische partijstructuren sinds 1960*, VUBPress, Brussel, 1993.
- [8] Mair, P., Party organizations: from civil society to the state, in Katz, R. en Mair, P., *How parties organize. Change and adaptation in party organizations in Western democracies*, Sage, London, 1994, p.1-22.
- [9] Deschouwer K., En de winnaar is... blind, in *Samenleving en politiek*, juni 1995, p.27-30.
- [10] Pedersen M., The dynamics of European party systems: changing patterns of electoral volatility, *European Journal of Political Research*, volume 7, nr.1, 1979, p.1-26.
- [11] Zie in dit verband bijvoorbeeld Lawson, K., *Political parties and linkage. A comparative perspective*, Yale UP, New Haven, 1980; Lawson K. en Merkl, P., *When parties fail. Emerging alternative organizations*, Princeton UP, 1998.
- [12] Deschouwer, K., Rituele offers aan de economische goden. In *Sociale Standpunten*, 1992, nr.1, p.43-49.